

УДК 94(100)«1914/1918»:355.257.7(=161.1)

ББК 63.3(0)532-68

Тетяна Мінаєва

Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах в роки Першої світової війни

У даній статті розкриваються особливості адаптації російських військовополонених до умов утримання в таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Основна увага зосереджується на факторах, які впливали на фізичне та психічне самопочуття полонених в роки Першої світової війни.

Ключові слова: російські військовополонені, адаптація, Перша світова війна, полон, табори військовополонених.

Перша світова війна стала переломним моментом в історичному розвитку людства. Масштаби її руйнувань та втрат були вражаючими, а її наслідки породили глибоку кризу у загальноцивілізаційному розвитку. Проте, незважаючи на значущість подій Першої світової війни, деякі аспекти і сьогодні залишаються малодослідженими. Зокрема, це стосується досвіду табірної життя полонених, більшість яких провели за колючим дротом декілька років.

В науково-дослідній традиції до недавнього часу на першому місці перебували військові операції, дипломатичні інтриги, політичні та соціально-економічні наслідки трагедії під назвою «Перша світова війна». Світовідчуття окремих людей перебували на периферії інтересу історії. І якщо під час війни та перші повоєнні роки публікувалися мемуари колишніх бранців¹, окремі праці узагальненого характеру², то події Другої світової війни повністю затьмарили війну 1914-1918 рр. і інтерес до останньої практично зійшов нанівець. І лише з 90-х рр. ХХ ст. почали відроджувати пам'ять про дану трагічну сторінку в історії

© Мінаєва Т., 2013

Мінаєва Тетяна Василівна - здобувач кафедри історії нового та новітнього часу, ст. лаборант кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

людства. Причому як у наукових, так і науково-популярних працях превалювати почав людський фактор, інтерес почав зосереджуватися на почуттях та прагненнях окремої людини³. Адже, як вірно зазначив сучасний український історик О. Сич, війна – це не лише суха статистика (як би жахливо вона не виглядала), війна – це перш за все людські долі, а жертви Першої світової війни склалися з *«мільйонів конкретних людей з їх неповторною індивідуальністю, власною долею, властивими лише їм переживаннями, болями та надіями»*⁴. Перебування у полоні – важке випробування для мільйонів людей, які протягом війни пройшли крізь усі жахіття таборів, відчувши на собі голод та холод, безправність та байдужість.

При вивченні становища військовополонених в таборах у роки Першої світової війни, хотілося б звернути увагу не лише на зовнішні чинники благоустрою, а й на морально-психологічне становище бранців.

Російський дослідник Галицький виділив основні фактори, які впливають на психологію та поведінку військовополонених. Він згрупував їх по чотирьох періодах:

1) до потрапляння в полон (формування страху перед полонем, ступінь обізнаності про історію полону, про ставлення до полонених з боку супротивників в минулому та теперішньому часі, воєнно-політична обстановка на фронтах, знання прав військовополоненого тощо);

2) під час полону (поводження з бранцями в момент взяття в полон та після полонення; наявність поруч близьких друзів по фронту або довоєнному житті, наявність письмового зв'язку з рідними, якість харчування, побутові умови проживання, взаємовідносини між полоненими і т.п.);

3) після оголошення репатріації та офіційного включення до списків репатрійованих (висока емоційна напруженість, викликана невпевненістю у своєму майбутньому, прояви агресії до країни, в полоні якої перебував бранець, стан його здоров'я тощо);

4) після прибуття на батьківщину (почуття провини, відчутті власної неповноцінності в присутності учасників війни, які не побували у ворожому полоні, прагнення виправдатися перед оточуючими, що в полон потрапив

через причини, від нього не залежні, характер ставлення до колишніх військовополонених влади та близького оточення)⁵.

Визначальним у психологічному плані був період від моменту потрапляння у полон до розміщення в таборі, коли відбувалося усвідомлення свого становища як полоненого. Серед бранців це викликало найрізноманітніші почуття. Так, *«один іде за ворогом, який захопив його у полон, як автомат: всі почуття у ньому завмерли, мозок не працює, серце мовчить; стомлений боєм, спантеличений усім, що відбулося, він не розуміє, що відбувається з ним в даний момент. Інший чудово все розуміє і глибоко страждає душою, але й нього не вистачає мужності та волі побороти страх смерті і в той момент, коли йому доводиться вибирати одне з двох – смерть або неволю – він здається в полон. ... зустрічаються й такі, які в моменти, коли кидають зброю та ідуть за ворогом, відчують навіть радість»*⁶. Один із колишніх бранців, офіцер Корсак В. відзначав: *«Полон діяв на людей по різному: були пригнічені, були байдужі. В тоні деяких відчувалася навіть швидше радість, що війна залишилася позаду»*⁷. Перша думка, яка оволодівала полоненим після захоплення – «живий».

Більшість потрапляли в полон (принаймні в перший період війни) на полі бою зі зброєю в руках і вважали, що чесно виконали свій обов'язок перед батьківщиною. Принаймні такі роздуми зустрічаються в спогадах О. Успенського, який опинився в таборі Нейссе (Німеччина) в лютому 1915 р.: *«Які почуття хвилювали мене, та, я думаю, і багатьох з нас...? Перше відчуття було, звісно, відчуття вдячності Всемогутньому Богу за те, що я «залишився живий» і, порівняно здоровий, коли стільки офіцерів та солдат вбито, або – ще гірше – важко поранені, зараз в страшних муках, помирають на полі бою! Далі, хоча відчуття ганьби і сорому полону ні на хвилину не покидало мене, але до цього відчуття додавалося усвідомлення виконаного військового обов'язку перед батьківщиною»*⁸.

Становище полонених, по-суті, було схожим на становище ув'язнених злочинців. Однак, якщо в'язні знали напевне, коли закінчиться термін їх утримання під вартою, то бранці мали перебувати в полоні до моменту закінчення війни, яка могла

тривати невідомо як довго. Як згадував полонений В. Корсак: «... перед нами лежало сумне майбутнє, абсолютно невідомої тривалості. Чим заповнити його? Потягнулися один за одним дні; одні були сірі, дощові, інші – світлі, сонячні; але і ті і інші – нудні, беззмістовні, такою мірою, що ми з труднощами розрізняли вчора і сьогодні»⁹.

Полонений-рядовий, який перебував в німецькому таборі Гальбе, так описував стан загального настрою: «Всі наші помисли були спрямовані на те, щоб втамувати постійний голод, дочекатися свободи. Серед нас були робітники, селяни, службовці, траплялися діти священників, торговців – люди далеко не з однаковими поглядами, проте об'єднанні ненавистю до війни.... В цій обстановці усіма володіло єдине прагнення: «Вижити!»¹⁰. Шамурін, який провів два роки в полоні, згадував: «з літа 1916 р. зменшується кількість, ще більше якість, хліба; єдиною їжею полонених стає кормова бруква. Кількість хворих значно збільшується, та все ж старі полонені, які звикли до голоду, якимось живуть; зате становище нових полонених воістину жахливе. ... сильно розвинулось відкрите злодійство.... Люди крали один у одного хліб, не соромлячись свідків та доказів, лише б справитися з невгамовним відчуттям голоду»¹¹.

Багато полонених, не маючи міцного здоров'я, швидко слабшали і помирали або на все подальше життя залишалися каліками. Так О. Кобець, який побував протягом війни не в одному таборі для полонених, згадував випадки, коли військовополонені не витримували і психологічно ламалися: «Можна було спостерігати, як люди, найчастіше представники інтелігентних професій, на очах хиріють, тануть, поволі втрачають людський образ, перестають умиватися, не доглядають за собою.... Були такі, що їм вистачало мужності перерізувати собі горлянку бритвою.... Були такі, що вішались на скручених із онуч поворозках (мотузках – Т.М.)»¹². У бранденбургському таборі, під час епідемії тифу взимку 1914-1915 рр. «всі очерствіли, огрубіли... І своє, і чуже життя втратило ціну. Багато хто в бараку бачив, що людина повісилась, і ніхто пальцем не поворушив, щоб врятувати нещасного»¹³. Взагалі смертність була високою,

оскільки в умовах табірної холоду та голоду *«люди стали зовсім неміцними і життя так само легко покидало їх, як рветься намоклий папір. Нічим було боротися, і смерть зустрічали байдуже та незворушно»*¹⁴. Випадки самогубства підтверджують і німецькі джерела. Так, Дьоген наводив дані, що за роки війни 453 російських бранці покінчили з собою, з них 13 офіцерів та 440 солдатів¹⁵. Кількість самогубств різко зростала під час епідемій, приводом були важкі умови праці, голод, іноді полонені самі провокували охорону на використання зброї і з полегшенням приймали смерть¹⁶.

У полонених, які провели в таборах тривалий час, ламалася воля, зникали гідність та людяність, вони озлоблялися, втрачали тілесну силу та моральну стійкість. Наприклад, так згадував про становище військовополонених в таборі Хамерштейн на початку 1917 р. один із бранців: *«захворювання туберкульозом стало майже поголовним; люди страшно схудли та обезсилили. ... у вільний від роботи час по табору бродять обірвані, в'ялі фігури, стоять біля кухонь, як безпритульні собаки, очікуючи яких-небудь відходів; інші копаються в помийних ямах, вилучуючи картопляну шкірку, голови оселедців, все, що може бути їстівним»*¹⁷. В іншому таборі, за спогадами колишнього бранця, *«нерви були так напружені, виснажені, що через найменшу дрібницю нас трусило і при сварках, які виникали поміж нас щохвилини, ми готові були вбити одного. Голод доводив до гострого бажання смерті і не могло бути, тому, співчуття один до одного»*¹⁸. Після тривалого перебування у полоні у бранців проявлялася швидка втомлюваність, послаблення пам'яті (забувалися імена, назви, окремі події) і т.п.¹⁹.

Важким випробуванням було для російських полонених, особливо тих, хто опинився в полоні після виснажливого бою, усвідомлення того, що держава, за яку вони воювали, не піклується про них. Це особливо було помітно на фоні ситнішого та більш захищеного становища полонених з союзних Росії держав: англійців та французів. Наприклад, рядовий російської армії Кірш Ю. згадував: *«В кінці 1914 р. і на початку 1915 р. ми всі були на рівному становищі; тоді ще не існувало вищої раси французів, бельгійців, англійців, які в 1916 і 1917 рр. харчувалися як найкраще, і нижчої – російських, які*

пухли від голоду і сотнями тисяч відправлялися до праотців»²⁰. На сторінках «Вісника Червоного Хреста» за грудень 1915 р. читаємо: «потребуючи найнеобхіднішого, російський солдат мимоволі береться за найважчі, брудні роботи; часто лише за їжу або за наймізернішу плату прислужує своїм же іноземним товаришам. Така нерівність становища принижує російського солдата, і ставлення до нього з боку німецької адміністрації, звісно, стає більш зневажливим, ніж до військовополонених інших національностей. ... Якщо фізичний стан російського солдата важкий, то моральний воістину нестерпний»²¹. Навіть в іномовних джерелах знаходимо згадки, що російські бранці випрошували їжу у полонених французів та британців, які постійно отримували продуктові посилки з дому²². Сотнями, тисячами сипалися листи з таборів до Росії з основним проханням – вислати хліба: «... пришліть сухарів», «прошу ... вислати посилочку, щось їстівне», «пришліть посилку чогось з їстівних припасів», «прошу ... допомогти мені посилкою їстівного», «моя нужда це їстівні припаси та гроші», «... прошу ... вислати посилочку сухаря», «головне, чого я потребую, це їстівні продукти та гроші»²³.

Ще більше пригнічувала загальне становище російських бранців та обставина, що хворих полонених французів та англійців інтернували до нейтральних країн, в той час як росіяни сотнями гинули від голоду та непосильної роботи: *«Ми воювали за спільну із ними справу, однаково переносили на позиціях холод і голод... І ось, в той час, коли слабкі здоров'ям полонені французи, ... від'їжджають до Швейцарії, ми з гіркотою слідкуємо, як безжальна смерть постійно вириває з наших рядів десятки наших товаришів по нещастю. Німці, зрозуміло, надають посильну медичну допомогу і навіть переводять слабких в курортні табори, в місця, більш для них підходящі за кліматом. Але чи може піддатися лікуванню хвороба при пригніченому стані духу? Чи може багато допомогти медицина, коли нервова система розхитана до того, що немає вже й бажання жити»²⁴.*

Слід відмітити, що при розміщенні військовополонених використовувався принцип старшинства і старше військово командування, по-можливості, розташовували в окремих табо-

рах. Крім того, офіцери за міжнародними нормами звільнялися від виконання робіт, вони мали ряд привілеїв: краща їжа, вільний час, щомісячні грошові виплати. Проте обмеженість прав постійно нагадувала, що вони в першу чергу полонені: підпорядкованість табірній адміністрації, прогулянки під конвоєм, огорожа із колючого дроту, безліч правил, частина яких носила мізерний, але від того ще більш принизливий характер (заборона куріння, або куріння у спеціально відведених кімнатах, гасіння світла у чітко визначений час, прогулянки по графіку, постійні перевірки тощо)²⁵. Проте в таборах знаходили способи обходити заборони. Наприклад, у Мюнденському таборі було заборонено курити в кімнатах та на дворі. Продавати цигарки у кантині теж не дозволялося. Проте вихід було знайдено: охоронці почали приносити цигарки до табору, причому продавали їх в декілька разів дорожче (ціни сягали 1-2 марок за одну цигарку). Щоб зменшити витрати на куріння, бранці збирали в саду опале листя, сушили його та курили, але від такого тютюну, який називали «Сам-Кроша», сильно нудило²⁶. Згодом в кантині було дозволено продавати жувальний тютюн, у зв'язку з чим ціни на цигарки одразу ж знизилися²⁷.

За роки війни, згідно із даними російського дослідника Абдрашитова, у таборах в середовищі військовополонених відбувалася соціальна стратифікація, яка залежала від соціального статусу, професійної зайнятості, ставлення з боку табірної адміністрації тощо. Табірна еліта (старші військові чини, писарі, церковники тощо) та медичний персонал мали найбільше прав, у порівнянні з іншими категоріями бранців: кращі житлові умови, доступ до інформації, краща їжа, грошове утримання і т.п. Наступна група – ремісники, які забезпечували табір ремонтом й пошиттям одягу та взуття. В таборі формувалися «гуртки за інтересами»: від кравців, чоботарів, столярів та ковалів до музикантів та артистів, тобто, кожен займався тим, що краще всього виходило і що приносило хоч якийсь дохід. Найчисельнішу групу складали полонені «ручної праці»: сільськогосподарських працівників та робітників на шахтах та заводах. Найгірше становище було у штрафників: їх відправляли на найважчі роботи, які практично не давали шансів вижити – воєнні роботи у безпосередній близькості від

лінії фронту. Звідти в живих майже не поверталися²⁸. Місцеві умільці, зацікавивши цивільне населення в своїх виробках, згодом зуміли виділитися серед загальної маси полонених: вони отримували замовлення на виготовлення тих чи інших товарів, мали право за свій рахунок проходити курси з підвищення кваліфікації у професійних школах в німецьких містах, мали право носити цивільний одяг, користувалися прихильністю комендатури, звільнялися від важких робіт тощо²⁹. Таким чином, пріоритети при адаптації до умов проживання в полоні формувалися залежно від умов утримання та ставлення з боку табірної адміністрації.

Для характеристики розгубленості та відчаю, який охоплював полонених, наведемо такі слова: *«Полон душу псує – ось що найгірше. Яюсь і собі не віриш, яюсь ніби й робити тобі нема чого, яюсь тобі все ні до чого, яюсь тобі по своїм товаришам смертельна туга»*³⁰. Навіть союзники по Антанті, які перебували в таборах поруч із російськими військовополоненими, відзначали пригніченість останніх. Так, наприклад, австралієць Р.Т. Ейрс, який потрапив у полон в квітні 1917 р., писав, що російські бранці *«були найбільш пригніченими людьми, яких я коли-небудь бачив. Вони виглядали так, що було видно – дух їх повністю зламаний, і всі надії померли. Вони могли сидіти на дворі годинами, втупившись в землю, не рухаючись і не розмовляючи один з одним»*³¹.

Підтвердження важкого психоемоційного стану бранців відмічали і російські сестри милосердя, які відвідували під час війни табори для полонених. Сестра милосердя Романова відзначала, що: *«психологічною особливістю полоненого є те, що він втрачає певним чином здатність сприймати речі суб'єктивно. Відсутність різних інтересів зовні робить те, що будь-яка подія табору слугує безкінечною темою розмов. Події ці не радісні і не різноманітні: арешт, зауваження, покарання одного усі переживають з такою інтенсивністю, що через деякий час кожен, навіть той, хто не постраждав, приходить до щирого переконання, що і він переніс покарання. Таким чином, абсолютно щиро, на питання, як йому живеться чи жилося, кожен відповідь розповіддю про все, не лише пережите їм особисто, але й про все коли-небудь бачене або почуте в таборі і поза ним, перенівши все це на себе»*³².

Однією із найбільших проблем було незнання основною масою бранців німецької мови. Як відзначав один із лікарів, що побував в полоні, *«скільки було убито нещасних, не розуміючих накази»*³³.

Для відображення загального пригнічення та душевного спустошення наведемо слова колишнього бранця Бахметьєва: *«... полон, як жахлива хвороба, всмоктується в душу та тіло і вилікуєшся від нього не скоро...»*³⁴.

Отже, адаптація до умов перебування в полоні проходила в екстремальних умовах продовольчого дефіциту, різноманітних утисків з боку табірної адміністрації та супроводжувалася суттєвими змінами свідомості та фізичного стану військовополонених, більшість яких (психічні розлади, різноманітні хвороби тощо) мали незворотній характер. В середовищі бранців з'явився особливий вид душевної хвороби, що отримав у Німеччині назву «психоз колючого дроту» (Stacheldrahtpsychose). Її виникнення було пов'язане із низкою факторів: 1) утримання разом в основній масі молодих та здорових людей, які були змушені відмовитись від своїх довоєнних звичок і дотримуватись чітко визначених правил (час прийому їжі, написання вісточки додому з вкрай обмеженим об'ємом та змістом, відсутність інтимної життя тощо), 2) невизначений у часі термін перебування у полоні, а також 3) обмеженість простору утримання колючим дротом. Все це у сукупності вело до психічних порушень, нервозності, галюцинацій, частих сварок і т.п.³⁵. Особливо важко переживали представники вищого командного складу російської армії умови полону, оскільки на відміну від рядових солдатів, їх свобода пересування була обмеженішою. Вони більше піддавалися «хворобі колючого дроту»: у них були перепади настрою, важкі депресії, пасивність та апатія, змішані з періодами сильного роздратування та відкритої агресії³⁶. Сестри милосердя, які відвідували табори, відзначали, що серед бранців багато психічно хворих³⁷.

Все це ускладнювалося спільним розміщенням захоплених у полон військовослужбовців Антанти. Перебування в одному таборі військовополонених, в середовищі яких навіть на побутовому рівні існували відмінності та виника-

ли суперечки, вело до поглиблення їх депресивного стану. Наприклад, російські бранці навіть в переповнених казармах наполягали на тому, аби все було щільно зачинено, в той час як французи були вкрай чутливими до запахів і прагнули якомога частіше провітрювати приміщення³⁸. Пояснення цьому знаходимо у спогадах полоненого Корсака: *«наша чутливість до холоду дивувала союзників. Їм здавалося, що ми, як північани, повинні добре переносити холод, - на ділі ж ми мерзли більше, ніж вони. Це відбувалося тому, що вони носили теплу білизну, а ми - ні»*³⁹.

І якщо умови перебування під постійною вартою, на території, огороженій колючим дротом зі сторожовими вежами сприймалися як невід'ємна частина військового полону, то наявну систему покарань полонені переживали набагато важче. Спроби повставати проти заведеного порядку в таборі та вимоги покращити умови проживання рідко закінчувалися позитивно. Наприклад, у листопаді 1915 р. спроба страйку проти важких побутових умов та роботи закінчилися сильним побоїщем: сім осіб було убито, кілька десятків важко поранені. В результаті перелякані полонені і далі змушені були ходити на роботу до каменоломні, було посилено охорону табору: з чотирьох боків табору на спеціальних насипах поставили кулемети, направлені всередину табору, біля яких постійно несли службу вартові⁴⁰.

Одним із способів втечі від реальності було п'янство, яке за роки війни стало масовим явищем в середовищі військовополонених. Не зважаючи на обмеження або й повну заборону вживати алкоголь, полонені, як рядові так і офіцери, усіма способами старалися дістати самогон або вживали прислані рідними парфуми та денатурати⁴¹. Один із бранців констатував, що *«в російському житті є одне дивне явище – набагато легше знаходяться гроші на випивку, ніж на хліб»*⁴².

В цілому, К. Левін так описував загальний емоційний стан полонених: *«дні проходили повільно безцільно, ми подовгу лежали на пом'ятих своїх тюфяках. Іноді нас ганяли на роботу, і якою б важкою вона не була – все ж це було краще, ніж залишатися в бараках, знемагаючи від туги, голоду та бездіяльності. ... Весна посилювала нашу тугу та млість, вона*

робила нас неспокійними, і ми бродили, як звірі в загоні, та інстинктивно підходили ближче до дроту, який відділяв нас від волі»⁴³. Проте полонені старалися скрасити своє сіре життя. Наприклад в таборі Міловітц були влаштовані маленькі скверики та клумби, доглядати за якими для полонених було «великою радістю. ... Нам задавалося, що увесь наш табір змінився від того, що у ньому з'явилися квіти. Їх вигляд радував нас, і їх запах (чи нам так здавалося?) очистив та облагородив повітря табору»⁴⁴.

В умовах постійного недоїдання, витонченої системи покарань та виснажливих робіт дехто з полонених зважував-ся на втечу, яка давала більше шансів вижити. Колишній полонений Кірш Ю. згадував, що «втікали, головним чином, з робіт. Спроби втеч з табору ніколи не вдавалися. Найбільш підходящим часом вважалося літо, але втікали і взимку. Втеча вважалася свого роду героїчним вчинком. Адже, пробратися сотні верст... без шматка хліба, в більшості випадків без компасу і, звісно, без карти, без знання мови було не так легко, як це здається на перший погляд. І в результаті одиниці лише досягали кінцевої цілі»⁴⁵. Як згадував один із колишніх полонених, втеча якого виявилася вдалою: «ризик ... був малий: повільно помирати з голоду та холоду, або бути вбитим при затриманні під час втечі»⁴⁶. Оскільки втікали дуже часто, для пошуку та ловлі втікачів при кожному таборі тримали спеціальних собак. На ніч їх спускали з цепів і вони бродили по території табору⁴⁷.

Зазвичай упійманих втікачів відправляли у спеціальні штрафні табори з іще більш суворими умовами утримання, покараннями та роботами, але й це не зупиняло сміливців. Згідно із даними М. Головіна станом на 10 червня 1918 р. кількість російських бранців, які успішно втекли з німецького полону, сягала 24 офіцерських та 60 тис. 295 нижніх чинів. Кількість втікачів, які були піймані під час втечі – 418 офіцерів та 199 тис. 530 нижніх чинів⁴⁸. Зауважимо, що деякі сміливці здійснили не одну спробу втекти. Наприклад, майбутній радянський маршал М. Тухачевський здійснив кілька таких спроб, допоки втеча не вдалася⁴⁹. З вищого командного складу, захопленого в полон за всю війну втекли лише два генерали (із 66 захоплених):

Корнілов та Асташев, більше ніхто на такий вчинок не зважився⁵⁰. Пійманих втікачів переводили в спеціальні штрафні табори: Сідов, Менсдорф, Франкфурт, Лішніц та ін. Ці табори вирізнялися важкістю виконуваних робіт та офіційно дозволеними тілесними покараннями⁵¹.

Згідно із міжнародним нормами, за втечу полонених не повинні були карати, але німці знайшли спосіб обходити цю норму: вони передавали втікачів до суворого суду не за втечу, а за псування казенного майна (псування колючого дроту, розбите скло, зламаний замок тощо). За кожен такий проступок суд накладав великий грошовий штраф, який замінювався ув'язненням⁵².

Та як відомо поступово людина звикає до всього. І якщо дехто ламався, не витримуючи умов табірної життя, то більшість старалося пристосуватися та пережити війну, а дехто й отримати вигоду від перебування за колючим дротом. Наприклад полонений О. Кобець так описує спосіб пристосування до постійного дефіциту: *«щотижня видають нам по пачці, що в ній 50 грамів, легкого тютюну, а тютюн, так само як і порції хліба, швидко починає правити за товарову цінність, і в великому гаймашкерському таборі, де сім тисяч населення, на майданчику щоночі збирається базар. Тут можна за порцію тютюну виміняти порцію хліба.... Тут таки відбувається й широкий розпродаж кустарних, часом високої художньої майстерності, виробів наших полонених... Купували табачні й усі інші вироби, звичайно, тільки вартові мадяри, спроваджували їх до міста, а там попит на наші вироби щоразу збільшувався, а значить почали припливати якісь матеріальні цінності до табору. ... це, і тільки це, не зважаючи на неймовірно мізерні ціни ... правило за єдине джерело підтримки існування коли не всього табору, то багатьох тих, хто так чи сяк умів майструвати»*⁵³. Торгівля в таборах стала одним із невід'ємних атрибутів повсякденності. Як згадував К.Левін *«були спеціалісти по картоплі, по чорному хлібові, по ромові... В найгоłodніші роки в таборі (Міловіц – Т.М.) можна було достати провізію, але коштувала вона, звичайно, непомірно дорого і була доступна лише не багатьом»*⁵⁴. Інший бранець відзначав, що *«улюбленим» місцем полоне-*

них були відхожі місця. Там «з ранку до вечора ... товклися полонені, ... йшов активний обмін, продаж; там дізнавалися новини і поширювались чутки. Тут продавали хліб, міняли його на цигарки, на тютюн, продавали чоботи, годинники, каблучки. ... Одиницею цінності була порція хліба. ... За хліб можна було купити все... Робітники, які проводили або ремонтували електричне освітлення, налагоджували каналізацію, нарешті часові – всі приносили в табір цигарки, тютюн, сіль, папір та обмінювали на більш цінні предмети»⁵⁵.

І якщо для рядових полонених найпершим бажанням було вижити, то для старшого офіцера постає питання чим зайняти вільний час. А проводили його по-різному: «росіяни найчастіше грали в шахи, французи – в бридж»⁵⁶, деякі полонені офіцери грали в теніс⁵⁷. У таборі Нейссе офіцери займалися пасивною гімнастикою та займалися бігом довкола табору⁵⁸, у таборі Гнаденфрей для офіцерів німці дозволяли купувати тоненькі дощечки (фанеру) для випилювання по дереву, чим багато хто в полоні захоплювався⁵⁹. У Мюндені вільний час заповнювали зазвичай карточною грою: в преферанс та азартні ігри, незважаючи на неодноразові заборони проти останніх⁶⁰. Сприяли розвитку азартних ігор в середовищі генералів та офіцерів надлишки фінансів. Так «взимку після обіду та після вечері офіцери збиралися в столовій та грали в лото. ... Окрім ... жалування, багато офіцерів отримували з дому та інших місць, так що гроші були майже у всіх, тобто більшості, скільки завгодно, тому гра в лото та інші азартні ігри процвітала у великих розмірах»⁶¹. Часто ставкою були не лише гроші, але й раціон. Гра перетворювала полонених на своїх рабів⁶². В таборах з'явилися професійні гравці, шулери, інколи їх ловили з міченими колодами. Незважаючи на заборони табірної адміністрації, азартні ігри не припинялися. Внаслідок втрати грошей, неможливі переставали харчуватися і наживали білокрів'я, а професійні гравці лише примножували свій капітал⁶³.

Необхідність організації дозвілля у полонених офіцерів, усвідомлювали і самі бранці. Так, Успенський згадував: «... офіцери в полоні від туги та нудьги стали пиячити, отруюючи кислим вином своє, і без того, надірване голодуванням здоров'я, коли офіцери стали замахуватися на самовбивство,

- я зрозумів, що громадськими спектаклями, концертами та лекціями можна принести величезну користь для страждачого в тузі полону офіцерства...»⁶⁴. А влітку 1917 р. навіть було організовано виставку офіцерських виробів: різьба по дереву, вишивка, в'язання, малювання тощо. Як згадував Успенський, «вся ця, нібито непотрібна, «від нічого робити», робота, насправді рятувала нас в полоні від хандри та нудьги»⁶⁵. А діючий театр, за спогадами К. Левіна, дарував: «найбільшу з ілюзій: він на кілька годин звільняв нас з полону, переносив у чудове, вільне життя»⁶⁶.

Невід'ємною частиною життя у полоні була ностальгія за домом, за рідними. В минулому більшість з бранців черпали сили, спогади дозволяли хоча б на мить забути реальність, яка оточувала колючим дротом, суворим наглядом, голодним існуванням та витонченими покараннями, незнанням мови більшістю полонених. Для того, аби хоч трішки адаптуватися, військовополонені старалися виписувати книги рідною мовою, вивчали іноземну мову, щоб знайомитися з місцевою пресою. Окрім того, своєрідним ритуалом у полонених було практично щоденне обговорення будь-яких почутих новин між собою, почерпнутих від новоприбулих бранців, а також, це була можливість зануритися у рідне мовне середовище⁶⁷. Обговорення почутого за день було однією з невід'ємних складових життя в полоні. Говорили про війну, про їжу, обговорювали почуте за день, ділилися легендами, які склалися по таборах про нібито приховане знамено тощо. В бараках були свої оповідачі, які були обізнані про хід справ і свої розповіді видавали за достовірні⁶⁸.

Ще одна сторона табірної життя – сексуальна сфера. Дана тема практично ніде не знайшла свого відображення. Як відзначав дослідник психології військовополонених Фішер, полонені про своє сексуальне життя говорили неохоче. Проте, узагальнюючи отриманні дані, відзначав, що у таборах були «гомосексуальні епідемії», щоправда це стосувалося в основному першого року війни, на третій-четвертий рік полону це явище стало рідкістю⁶⁹. Інколи до табору, по можливості, запрошували проституток⁷⁰. Вже навіть по дорозі до табору були такі бранці, які домовлялися з вартівими, аби ті відвели їх до

повій. Звісно, дозволити собі це могли лише ті, хто мав при собі гроші⁷¹. Окрім того, Левін згадував, що в лазареті при таборі стояв барак для тих, хто мав венеричні захворювання. Він згадував, що *«венерики водилися у нас рясно, кількість їх ніколи не зменшувалася, і серед них були старики з хворобами ще російського походження і такі, котрі захворіли в Австрії»*⁷². Проте, замість засудження, дана група полонених зустрічала скоріше співчуття з боку своїх товаришів: *«хто з нас не винен у тому, щоб при виді хорошеньких не спокуситися. Усі ми природою створені для життя, і природа вимагає задоволення любовних пристрастей, бувають моменти, коли важко встояти»*⁷³. Там, де табори розташовувалися поблизу поселень, між чоловіками та жінками виникали симпатії, огорожа та охорона не завжди могли стати на заваді почуттів. При можливості передавалися записки, іноді навіть закоханим вдавалося таємно зустрітися⁷⁴.

Досить часто в таборах відбувалося заміщення жіноцтва чоловіками, особливо там, де діяли драматичні гуртки. К. Левін згадував наскільки правдиво вживалися в жіночі ролі окремі полонені⁷⁵. О. Успенський згадував, що не обходилося без залицянь за театральними «примадоннами». На кожному спектаклі в антрактах «залицяльники» під різними приводами старалися проникнути за куліси в «дамську» вбиральню, а після спектаклю обов'язково підносили букети і кошики квітів тим «артисткам», які їм подобалися⁷⁶. Як точно підмітив один із полонених *«це був золотий вік травесті»*⁷⁷. Деякі дослідники навіть відзначають, що поява хороших постановок з участю лже-жінок сприяла зникненню в таборах «епідемії гомосексуальності»⁷⁸.

Окрім того, як зазначає сучасні російська дослідниця О. Нагорна, довготривале перебування у закритому чоловічому товаристві вело до розвитку процесу «демаскулінізації», коли чоловіки проявляли непригаманні їм почуття: в очах сльози, часті ридання тощо⁷⁹. Часто це траплялося із чоловіками, які в табірних театрах виконували жіночі ролі. Наприклад К. Левін згадував, що один із них «так увійшов в свою роль, і поступово жіноче начало стало помітно переважати в ньому. Він ходив, покачуючись, дрібною ходою,

і зовсім по жіночому виставляв груди», інший – «тримав себе кокетливо, граючи, пудрився та фарбував губи і іноді навіть заговорювався ... «я сказала, я була, я хотіла» і коли його поправляли, робив презирливу гримасу»⁸⁰.

Простіше було тим, хто був залучений до сільськогосподарської роботи. Нагляд там був мінімальний, тому частими були випадки, коли військовополонені сходилися із місцевими жінками, хоча місцева влада й засуджувала такі зв'язки⁸¹. Як згадував К. Левін «вдови або жінки, які втратили зв'язок зі своїми чоловіками, швидко зживалися з новими робітниками... Полонені вивчали чужу мову, звикали до нового життя, орали, сіяли, косили, ремонтували хати та сараї і поступово ставали справжніми господарями. Жінки підкорялися їх вмінню та досвідченості в селянській справі, їх чоловічій силі та непомітно сходилися з ними. ... Ще до закінчення війни в канцелярії таборів надходили численні клопотання військовополонених, які просили дозволити їм прийняти австрійське підданство і залишитися в країні. ... скільки сліз та горя викликав в сімнадцятому році наказ військового командування про зняття полонених з робіт та повернення їх в табори. ... багатьох з них (полонених – Т.М.) проводжали жінки з грудними дітьми, яких вони нажили з цими полоненими. ... Наказ було незабаром відмінено»⁸².

За словами К. Левіна «мучила ще сильно невідомість, коли закінчиться війна. Звичайно, табором ходили багато чуток, і не проходило місяця, щоб хто-небудь не розпускав сенсаційної новини про те, що вже ведуться мирні переговори і незабаром полонених почнуть відправляти в Росію»⁸³. У середовищі полонених настрої змінювався в залежності від чуток, що циркулювали у їх середовищі: піднесеність від очікуваного швидкого звільнення з полону змінювалася депресією та нервозністю через невизначеність закінчення війни, а відповідно і часу перебування у полоні.

Після лютневої революції в Росії, в таборах полонені з нетерпінням чекали закінчення війни та укладення миру. Восени ці чаяння лише посилювалися, набуваючи просто хворобливої форми. Як згадував Ю.Кірш, «всі полонені чекали миру, як чось безкінечно близького та дорогого»⁸⁴.

Проте революційні події в Росії, окрім надій на швидкий мир та звільнення з полону, привнесли розкол у середовище російських полонених, що зауважували навіть полонені з числа союзних Росії країн. Зокрема, про таке «розмежування» в російському офіцерському середовищі згадував француз Конн. Він відзначав, що після березневої революції, серед них почали формуватися різні групи, проходячи повз один одного, російські офіцери ніби не помічали один одного і віталися лише при неможливості уникнути цього процесу, *«вони не говорили нам про розкол, ми друзі, але іноземці»*, резюмував Конн⁸⁵.

Отже, Перша світова війна породила низку проблем, деякі з яких і до цього часу не знайшли свого вивчення. Одна із таких тем – проблема адаптації сотень тисяч людей до умов перебування у полоні. Їх життєвий простір було на кілька років обмежений дротяною огорожею, вони перебували у іномовному, незрозумілому для переважної більшості, середовищі, при постійному обмеженні свобод, відчуваючи безперервний голод та холод, що супроводжувалося частими хворобами, подекуди невиліковними, середовище було виключно чоловічим, що вело до сексуальних розладів. Пристосовувалися бранці по-різному: одні шукали спасіння у втечі, інші йшли на добровільну співпрацю з табірною адміністрацією, треті перетворювалися на байдужу до всього масу, яка безмовно корилася долі. На момент закінчення війни та початку репатріації переважна більшість військовополонених перебували у нестабільному психоемоційному стані, виснаженні важкою роботою та недостатнім харчуванням.

Примітки:

¹ Див. напр.: Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма (из записок рядового военнопленного № 4925) 1914-1918 гг. / Ю. Кирш – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 104 с.; Корсак В. Плен / В.Корсак – Париж, 1927. – 240 с.; Левин К. Записки из плена. Изд. 3-е. / К Левин. – М.: Федерация, 1931. – 220 с.; Моисеенко И. В плену у немцев / И. Моисеенко. – М.: Типография Штаба Московского военного округа, 1916. – 55 с.; Успенский А.А. В плену. Воспоминания офицера в 2-х частях / А.А. Успенский. – Ч.І (1915-1916 г.). – Каунас, 1933. – 160 с.; Успен-

ский А.А. В плену. Воспоминания офицера в 2-х частях / А.А. Успенский. – Ч. II (1917-18 г.). – Каунас, 1933. – 181 с.; Фомин В.Б. Среди культурных варваров. 14 месяцев в герман. плену / В.Б. Фомин. – Пг., 1916. – 55 с.; Шамурин Ю. Два года в германском плену / Ю. Шамурин. – М.: Издание Т-ва «Образование», 1917. – 47 с. и др.

² Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии и отношение германцев к населению занятых ими областей Царства Польского и Литвы. Материалы, собранные доктором М.П.Базилевичем в плену и среди 110 вернувшихся из германского плена русских врачей / М.П. Базилевич. – Пг., 1917. – 208 с.; Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне / Н.Н. Головин. – Т. I. – Париж, 1939. – 211 с., прил.; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. / Н. Жданов. – М.: Военная типография Всероглашштаба, 1920. – 376 с.; Doegen W. Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen und Schicksal in Deutschland / W. Doegen – Berlin, 1921. – 263 s.; Vischer A.L. Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen / A.L. Vischer. – Zürich, 1918. – 56 s. и др.

³ Див. напр.: Абдрашитов Э.Е. О социальной ностальгии российских военнопленных в Первой мировой войне / Э.Е. Абдрашитов // Социс. – 2006. – № 4. – С. 131-135; Галицкий В.П. Социально-психологические аспекты межгрупповых отношений в условиях военного плена / В.П. Галицкий // Социс. – 1991. – № 10. – С. 48-63.; Гуцин Ф.А. Пленные генералы Российской императорской армии 1914-1917 / Ф.А. Гуцин, С.С. Жебровский. – М.: Русский путь, 2010. – 384 с., ил.; Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922) / О.С. Нагорная. – М.: Новый хронограф, 2010. – 440 с.: ил.; Connes G.A. A POW's memoir of the First World War: the other ordeal / G.A. Connes. – N.Y., 2004. – 123 p.; Moritz V. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921) / V. Moritz, H. Leidinger. – Bonn, 2005. – 384 s. и др.

⁴ Сыч А.И. О некоторых социально-психологических последствиях Первой мировой войны / А.И. Сыч // Вопросы истории. – 2001. – № 11-12. – С. 109.

⁵ Див. докл.: Галицкий В.П. Указ. соч. – С. 55-56.

⁶ Бартнев А. Что такое плен и как его избежать / А. Бартнев. – Пг.: Издание автора, 1917. – С. 12-13.

- ⁷ Корсак В. Указ. соч. – С. 25.
- ⁸ Успенский А.А. Указ. соч. – Ч.І (1915-1916 г.). – С. 27.
- ⁹ Корсак В. Указ. соч. – С. 67.
- ¹⁰ Гринштейн Б. В германском плену (1914-1920 гг.) / Б. Гринштейн // Вопросы истории. – 1975. – № 9. – С. 115.
- ¹¹ Шамурин Ю. Указ. соч. – С. 33.
- ¹² Кобець О. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. Вид.5-е. / О. Кобець. – К.: Глобус, 1993. – С. 204-205.
- ¹³ Моисеенко И. Указ. соч. – С. 25.
- ¹⁴ Левин К. Указ. соч. – С. 84-85.
- ¹⁵ Doegen W. Op. cit. – S. 56.
- ¹⁶ Нагорная О.С. Указ. соч. – С. 239.
- ¹⁷ Шамурин Ю. Указ. соч. – С. 34.
- ¹⁸ В плену. Со слов бывшего в плену солдата П.З. Бахметьева записала Е. Милицына. – Воронеж, 1917. – С. 9-10.
- ¹⁹ Vischer A.L. Op. cit. – S. 25-27.
- ²⁰ Кириш Ю. Указ. соч. – С. 34.
- ²¹ Братская помощь русскому солдату в плену! // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 10. – С. 4214-4215.
- ²² The Great World War: a History / Gen. Ed. F.A. Mumbi. – Vol. VI. – London, 1917. – P. 104.
- ²³ Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (РГИА), ф. 1088, оп. 2, д. 165, л. 13, 16, 19, 20, 21, 24, 32.
- ²⁴ Голос из плена / По зову совести. Неизвестная публицистика В.Г. Короленко 1917-1919 гг. // Советская литература. – 1990. – № 11. – С. 103.
- ²⁵ Див. напр.: Фомин В.Б. Указ. соч. – С. 46-48; Базилевич М.П. Указ. соч. – С. 126-127, 140-141.
- ²⁶ Корсак В. Указ. соч. – С. 68-71.
- ²⁷ Там само. – С. 91.
- ²⁸ Абдрашитов Э.Е. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных Первой мировой войны. Автореферат ... канд. ист. наук / Э.Е. Абдрашитов. – Казань, 2003. – С. 18-19.
- ²⁹ Див. докл: Нагорная О.С. Указ. соч. – С. 194-196; Левин К. Указ. соч. – С. 29-30, 39-41.
- ³⁰ Федорченко С. Народ на войне / С. Федорченко. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 203.

³¹ Эйрс Р.Т. С русскими в плену / Р.Т. Эйрс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://australiarussia.com/Ayres.htm> (Дата просмотра – 3.11.2012)

³² Цит. за: Жданов Н.М. Указ. соч. – С. 260.

³³ Кардо-Сысоев К. Воспоминания о плене / К. Кардо-Сысоев // Военнопленные врачи. Статьи. – М.: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, 1918. – С. 17.

³⁴ В плену. Со слов бывшего в плену солдата П.З. Бахметьева записала Е. Милицына. – С. 14.

³⁵ Див. докл.: Vischer A.L. Op. cit. – S. 5-13.

³⁶ Moritz V. Op. cit. – S. 156.

³⁷ Самсонова Е.А. Две командировки в Германию для осмотра военнопленных / Е.А. Самсонова. – Пг., 1917. – С. 6.; Шуберская Е.М. Доклад о положении военнопленных в Германии / Е.М. Шуберская. – Пг., 1917. – С. 6.

³⁸ McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control / D.J. McCarthy. – N. Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. – P. 45-47.

³⁹ Корсак В. Указ. соч. – С. 76.

⁴⁰ Див. докл.: Кобець О. Вказ. праця. – С. 241-247.

⁴¹ Нагорная О.С. Указ. соч. – С. 239.

⁴² Корсак В. Указ. соч. – С. 132.

⁴³ Левин К. Указ. соч. – С. 57-58.

⁴⁴ Там само. – С. 66-67.

⁴⁵ Кирш Ю. Указ. соч. – С. 56.

⁴⁶ Новиков Е.А. У немцев (рассказ бежавшего из плена) / Е.А. Новиков // Летопись войны. – 1916. – № 89. – С. 1421.

⁴⁷ Базилевич М.П. Указ. соч. – С. 126-127.

⁴⁸ Головин Н.Н. Указ. соч. – С. 147.

⁴⁹ Див. докл.: В свой полк из плена через шесть границ. Новые документы о М.Н. Тухачевском // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 5. – С. 91-92.

⁵⁰ Гущин Ф.А. Указ. соч. – С. 100.

⁵¹ Шамурин Ю. Указ. соч. – С. 44.

⁵² Див. напр.: Успенский А.А. Указ.соч. – Ч.1 (1915-1916 г.). – С. 54-57.; Левин К. Указ. соч. – С. 43.

⁵³ Кобець О. Вказ. праця. – С. 206-207.

- ⁵⁴ Див. докл.: Левин К. Указ. соч. – С. 34-36.
- ⁵⁵ Кирш Ю. Указ. соч. – С. 32.
- ⁵⁶ Арзаканян М.Ц. Шарль де Голль и Михаил Тухачевский / М.Ц. Арзаканян // Вопросы истории. – 2008. – № 3. – С. 47.
- ⁵⁷ Успенский А.А. Указ. соч. – Ч.II (1917-18 г.). – С. 71.
- ⁵⁸ Успенский А.А. Указ. соч. – Ч.I (1915-1916 г.). – С. 62.
- ⁵⁹ Там само. – С. 88.
- ⁶⁰ Корсак В. Указ. соч. – С. 83-84.
- ⁶¹ Цит. за: Гушин Ф.А. Указ. соч. – С. 98-99.
- ⁶² Vischer A.L. Op. cit. – S. 20.
- ⁶³ Див. докл.: Корсак В. Указ. соч. – С. 84-85.
- ⁶⁴ Успенский А.А. Указ. соч. – Ч.II (1917-18 г.). – С. 23-24.
- ⁶⁵ Там само. – С. 71-76.
- ⁶⁶ Левин К. Указ. соч. – С. 52-53.
- ⁶⁷ Див. докл.: Абдрашитов Э.Е. О социальной ностальгии российских военнопленных в Первой мировой войне. – С. 133-134.
- ⁶⁸ Левин К. Указ. соч. – С. 63.
- ⁶⁹ Vischer A.L. Op. cit. – S. 16-19.
- ⁷⁰ Абдрашитов Э.Е. О социальной ностальгии российских военнопленных в Первой мировой войне. – С. 133.
- ⁷¹ Левин К. Указ. соч. – С. 16-17.
- ⁷² Там само. – С. 96.
- ⁷³ Цит. за: Нагорная О.С. Указ. соч. – С. 221-222.
- ⁷⁴ Судленкова Н. «...Положить душу свою за други своя». О памятнике, воздвигнутом 90 лет назад русскими военнопленными // Русское слово. – 2006. - № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslo.cz/articles/47/> (Дата просмотра – 2.11.2012)
- ⁷⁵ Левин К. Указ. соч. – С. 54-56.
- ⁷⁶ Успенский А.А. Указ. соч. – Ч.II (1917-18 г.). – С. 28.
- ⁷⁷ Rachamimov A. The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920 // The American Historical Review. – Vol. 111. – № 2. (April 2006). – P. 363.
- ⁷⁸ Нагорная О.С. Указ. соч. – С. 222-223.
- ⁷⁹ Там само. – С. 221.
- ⁸⁰ Левин К. Указ. соч. – С. 55.
- ⁸¹ Див. напр.: Moritz V. Op. cit. – S. 163-164.; Кирш Ю. Указ. соч. – С. 55.
- ⁸² Левин К. Указ. соч. – С. 33-34.

⁸³ Там само. – С. 44.

⁸⁴ Кирш Ю. Указ. соч. – С. 91.

⁸⁵ Connes G.A. Op. cit. – P. 64-65.

Tetyana Minayeva

The adaptations' features of Russian prisoners of the war to the living conditions in the camps during the First World War

The article focuses on the investigation of the adaptations' features of Russian prisoners of the war to the living conditions in the camps of Austria-Hungary and Germany. The main attention is paid to the factors, which had an influence on the physical and mental health of the prisoners of the war during the First World War.

Key words: *Russian prisoners of the war, adaptation, First World War, prison, prisoner-of-war camps.*

Надійшла до редколегії 19.05.2013 р